

SPINOZA IN HET TORENTJE

Dirk Noordman

Spinoza in het Torentje

*Wat de politiek kan leren
van Spinoza's Politiek Traktaat*

Met een voorwoord van
Alexander Rinnooy Kan

Wereldbibliotheek

© 2024 Dirk Noordman
Alle rechten voorbehouden
Omslagontwerp Stroomberg

NUR 730

ISBN 9789028453166

www.wereldbibliotheek.nl

Wereldbibliotheek maakt deel uit van Park Uitgevers

Inhoud

<i>Voorwoord</i>	9
<i>Kennismaken</i>	13
1 Crisisgevoel	13
2 Spinoza in de ban van de democratie	15
3 Vrijheid van meningsuiting	17
4 De mens centraal	19
5 Algemeen welzijn	21
6 Financieel onafhankelijk	23
7 Wat is democratie?	24
<i>Inleiding</i>	27
8 De mens: verstand en vooral gevoel	27
9 Hoe het leven begon	28
10 Een goede basis nodig	31
11 Foutje	33
12 Geen utopie, a.u.b.	34
13 Politieke vrijheid	35
14 De ingrediënten	38
15 De interne macht van de overheid	40
16 Publiek protest	42
17 De externe macht van een staat	44
18 Wat doet een overheid precies?	45

19	Zoeken naar een optimum	48
20	De mens centraal	49
21	Emotioneel zijn we allemaal, maar...	51
22	Gezond verstand voor de politiek	53
23	Welzijn of welstand?	54
24	Zijn staten met elkaar in oorlog?	56
25	Even een uitstapje naar Machiavelli	57
<i>De monarchie</i>		60
26	De monarchie	60
27	De fundamenteën voor een monarchie	62
28	Wie neemt de besluiten in de monarchie?	65
29	Welke organen heeft een monarchie nog meer?	67
30	Waarom deze fundamenteën voor de monarchie deugen	69
31	De sceptici aan het woord: het volk kan het niet	71
32	Corruptiegevaar	73
33	De republiek	75
34	Polderen	76
35	Elegant politiek denken	78
<i>De aristocratie</i>		81
36	De aristocratie	81
37	De fundamenteën voor een aristocratie	83
38	Wie neemt de besluiten in de aristocratie?	85
39	De belangrijke functies in de aristocratie	86
40	Kijkend naar Holland...	92
41	Waarom deze fundamenteën voor de aristocratie deugen	96
42	De sceptici aan het woord: vererving	98
43	Wat gebeurde er eigenlijk in 1672, het Rampjaar?	99

44	Decadentiegevaar	102
45	Denkmodellen	104
46	Hoop doet leven	106
47	Immigratie in de grondwet	108
<i>De democratie</i>		<i>111</i>
48	De democratie	111
49	Vreemd verhaal	113
50	De minister-president praat Spinoza bij	115
51	Vrijheid, gelijkheid, broederschap	117
52	De euvels van de moderne democratie	119
53	Spinoza over de moderne democratie	120
<i>Nawoord</i>		<i>123</i>
<i>Verder lezen</i>		<i>125</i>

Voorwoord

Alexander Rinnooy Kan

Op het Haagse Torentje is het een komen en gaan. Twee secretaresses houden er permanent de wacht. Een nauwe trap voert één verdieping omhoog naar het centrum van de macht in Nederland. Veel ruimte voor de zittende minister-president om zijn gasten te ontvangen is daar niet, tot verbazing van zijn internationale collega's ('C'est tout?'), maar het fraaie uitzicht op de Hofvijver vergoedt veel. Een kopje thee, één à twee koekjes, en kijk, daar is de volgende gast alweer.

Het is niet zeer waarschijnlijk dat een bovengemiddeld spraakzaam filosoof in die rij haastige gasten zou passen, en naar verluidt bevond Spinoza zich in die eerste categorie. Toch is dat jammer: Spinoza zou veel te bieden hebben gehad. Zijn laatste boek, het *Politiek Traktaat*, postuum uitgebracht in 1677, gaat uitgebreid in op de inrichting van verschillende staatsvormen zoals monarchie, aristocratie en democratie, en het er zeven jaar aan voorafgaande *Theologisch-politiek Traktaat* eindigt – althans volgens sommigen – met een krachtig pleidooi voor de democratie. Een beetje leergierige minister-president zou veel van zo'n gesprek hebben kunnen opsteken.

De schrijver van dit boek heeft een originele manier gevonden om in deze lacune te voorzien. Zoals Plato Socrates op-

voerde in gesprek met leergierige tijdgenoten, zo voert Dirk Noordman Spinoza op als gesprekspartner van een naamloos blijvende Nederlandse minister-president. Het is de vraag wie uit het rijtje recente bezetters van deze positie het best in deze rol zou hebben gepast. Economen, juristen, historici – de filosofie figureert meestal niet prominent in hun intellectuele voorgeschiedenis. Misschien zou de aanstaande opvolger van de historicus Mark Rutte er nog het meest bij gebaat zijn geweest. De kennelijke behoefte om onderweg naar een kabinetsformatie eerst maar eens uitgebreid te discussiëren over de be- en naleving van de democratische rechtsstaat spreekt boekdelen. Veel ingrediënten van onze staatsinrichting lijken vanzelf te spreken, maar doen dat bij nadere beschouwing niet – althans, niet voor iedereen. De democratie is geen rustig bezit.

Wat valt er dan van Spinoza te leren? In ieder geval dat het de moeite loont om zowel goed na te denken over de grondslagen onder de staatsinrichting als over de details van de inrichting zelf. Dat Spinoza niet alle Nederlandse eigenaardigheden van nu heeft zien aankomen, valt hem niet te verwijten. Ons land was in zijn tijd een republiek in hart en nieren, die haar identiteit mede ontleende aan de *Acte van Verlatinghe*, het moedige afscheid van een tirannieke Spaanse koning. Door de terugkeer naar de status van monarchie, na het ruim tweehonderddertig jaar latere afscheid van een tirannieke Franse keizer, belandde Nederland in de hoek, waarvoor Spinoza's aanbevelingen af en toe wel erg wereldvreemd aandoen. Zo bijvoorbeeld zijn opvatting dat in een monarchie alle grond in handen dient te zijn van de koning, als belangrijkste bron van inkomsten voor de staat – een voorloper op de grond-

waardebelasting waar de negentiende-eeuwse Amerikaanse econoom Henry George zijn hele leven tevergeefs voor zou pleiten.

De ideeën van Spinoza ontlenen hun betekenis dan ook niet aan hun onmiddellijke praktische bruikbaarheid voor verken- ners, informateurs en formateurs, hoe treffend zijn gedetail- leerde belangstelling ook is voor de noodzakelijke *checks-and-balances* binnen elk systeem van staatsinrichting. Hij schetst die met een precisie die voortvloeit uit zijn diepe overtuiging dat de mens eerder geneigd is tot kortzichtig egoïsme dan tot nobele zelfopoffering. De staat kan daar bij de vormgeving van zijn instituties maar beter rekening mee houden. En het kan zeker geen kwaad de ministers van morgen en overmorgen er nog even aan te herinneren.

In het onderkennen van de betekenis van de politieke institu- ties en hun kwetsbaarheid was Spinoza een voorbeeldige filo- soof, die niet zou hebben gearzeld om vanuit zijn ivoren toren af te dalen naar het Torentje om zijn reflecties te delen met de wereldlijke macht. Die kwetsbaarheid is de laatste jaren alleen maar toegenomen. Het is alleszins verstandig om bij onze noodzakelijke en moeizame herbezinning op de rol en de inrichting van de staat ook te rade te gaan bij de grote denkers van weleer. Dit boek toetst de actualiteit van zo'n be- roemde, maar niet altijd even toegankelijke denker op een originele en effectieve manier.

De formule smaakt naar meer. Zou Niccolò Machiavelli ook niet veel te bieden hebben aan de secretaris-generaal van de NAVO, Desiderius Erasmus aan de voorzitter van de Europese

Commissie en Thomas Jefferson aan de volgende president van de Verenigde Staten? Voor de uitgever ligt hier een mooie kans. En als het deze gesprekspartners zou ontbreken aan tijd of prioriteit, dan kunnen de vele van hen afhankelijke wereldburgers altijd nog eigen inspiratie ontleenen aan het meeluis-teren bij een onvermijdelijkerwijs fictief, maar daarom niet minder relevant gesprek.

Kennismaken

1 Crisisgevoel

MP: Welkom, mijnheer Spinoza, op mijn kantoor. Ik ben blij dat u bereid bent om met mij van gedachten te wisselen. Ik heb behoefte aan een deskundig iemand om mee te praten. Nu het IJzeren Gordijn weer is neergehaald en grote plagen de wereld teisteren, wil ik nadenken over de grondslagen van de samenleving. Zoals iedereen, denk ik.

Alle grote kwesties, van Europa tot migratie, van covid tot klimaat, raken aan fundamentele zaken als zelfbeschikking, vrijheid en de verantwoordelijkheid van de overheid. En wie kan mij beter voorlichten over deze grondslagen dan u, de grote filosoof die zo goed begrepen heeft waar het in de politiek om gaat?

Ter voorbereiding op ons gesprek heb ik nog eens nagelezen wat Aristoteles in zijn *Politika* over politiek en in zijn *Ethica Nicomachea* over de menselijke natuur schrijft, want u bouwt op zijn inzichten voort. En natuurlijk heb ik het *Politiek Traktaat* bestudeerd en uw eigen *Ethica* geprobeerd te lezen.

In uw *Ethica* legt u uit, naar mijn bescheiden mening beter nog dan Aristoteles, die toch wel de maat der dingen blijft in de filosofie, hoe de mens onderworpen is aan hartstochten. Er zijn goede passies, zoals liefde, edelmoedigheid, opoffe-

ringsgezindheid, zorg, inlevingsvermogen. Maar er zijn ook slechte passies, of emoties, zoals haat, agressie, jaloezie en eerzucht. Maar anders dan Aristoteles vindt u dat geen menselijke gebreken, maar een soort natuurverschijnselen, zoals warmte, kou, storm, hagel, donder, bliksem. Ze komen voort uit de noodzaak en macht van de natuur. En daarom hebben ze bepaalde oorzaken, waardoor ze begrepen kunnen worden.* Belangrijke inzichten voor een politicus, want wij politici moeten proberen het beste te doen voor de mensen in een staat zodat ze met al die passies zo gelukkig mogelijk kunnen samenleven. Geen eenvoudige kost, uw *Ethica*, net zomin als uw *Politiek Traktaat*. Ik zit vol vragen, vooral ook omdat het niet af is. Het houdt op wanneer u de democratie wilt gaan behandelen. Ik ben razend benieuwd of u voor of tegen democratie bent. Men zegt dat u de eerste filosoof was die voor democratie was.

Hoe denkt u daarover? Als dat echt zo is, is dat best bijzonder gezien uw achtergrond en de tijd waarin u leefde. U bent geboren in Amsterdam uit een Joodse koopmansfamilie, die uit Spanje kwam. U verdiende uw brood met het slijpen van lenzen, maar eigenlijk was u filosoof. U kegelde allerlei zekerheden omver, en dat was in de zeventiende eeuw niet gewenst. Het was God voor en God na wat de klok sloeg. U werd zelfs verbannen uit de Joodse gemeenschap in Amsterdam en verhuisde daarna naar Rijnsburg. Helaas stierf u veel te vroeg aan een longaandoening. Zie ik het zo goed?

* Jan Knol. *En je zult Spinazie eten*. Amsterdam (Wereldbibliotheek) 13e dr. 2020, p. 61, een toegankelijke weergave van de *Ethica* van Spinoza.

2 Spinoza in de ban van de democratie

Sp: Het is wat kort door de bocht, maar u zit er dichtbij. Laat me u eerst bedanken voor uw uitnodiging. Ik doe dit heel graag, want ik denk dat mijn filosofie u werkelijk kan helpen weer op het goede spoor te komen.

Om de zaken meteen duidelijk te stellen: ik ben niet voor democratie. Ik ben niet tegen democratie. Dat is wat anders. En vóór mij was iedereen ertegen, kun je wel zeggen.

Mijn belangstelling voor democratie is gewekt in Amsterdam, nadat ik daar in 1656 de synagoge moest verlaten. Ik ben in het huis van Franciscus van den Enden aan het Singel gaan wonen. Die had daar een Latijnse school, een gymnasium zou u zeggen. Jonge heren van welgestelde komaf stoomde hij klaar voor de universiteit.

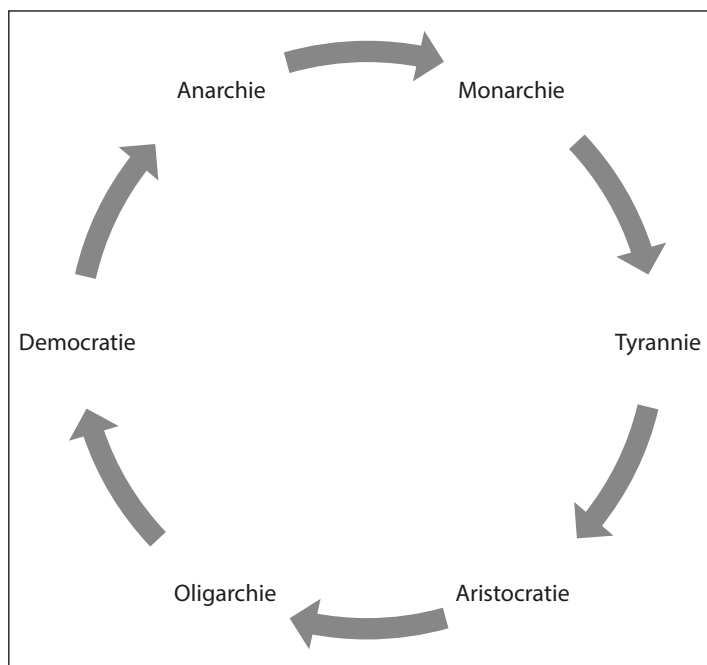
Ik was toen een arme kostganger en werd daar leerling en docent tegelijk. Ik maakte me er het Latijn eigen, omdat ik wilde gaan corresponderen met de Europese geleerden. Dit betaalde ik door Hebreeuws te doceren. Die taal kende ik uiteraard perfect, omdat ik daarvoor slechts Joods onderwijs had genoten. Ik schreef aan het Singel zelfs een *Hebreeuwse grammatica*. Die moet de Wereldbibliotheek overigens nog uitgeven, heb ik moeten constateren. Misschien kunt u ze een duwtje geven.

Deze Franciscus van den Enden, oorspronkelijk kunsthandelaar, was enorm geïnteresseerd in politiek. Toen ik bij hem woonde, was hij een grondwet aan het schrijven voor een kolonie van mennonieten aan de Zuidrivier. Nu is dat de staat Delaware in het noordoosten van de Verenigde Staten. Dat moest een democratie worden. We zaten 's avonds vaak aan de keukentafel over politiek te bomen.

Bij hem heb ik ook Aristoteles' boek over politiek gelezen,

de *Politika*. Die stelde dat er zes regeervormen zijn: monarchie en tirannie, aristocratie en oligarchie, politeia en demagogie. Bij de eerste twee staat er een man aan het hoofd, bij de nummers drie en vier hebben weinig personen de leiding, terwijl de vijfde en zesde regeervorm geleid worden door een groot deel van de burgers. En van deze zes zijn er volgens Aristoteles drie goed en drie slecht. De regeervormen waarin het algemeen belang vooropstaat, vindt hij de goede. In de drie slechte streven de machthebbers hun eigenbelang na. Ik vond en vind dat nog steeds behartenswaardige gedachten.

Later maakte de historicus Polybius hiervan dat er zes regeervormen bestaan, die elkaar in een eindeloze cyclus opvolgen.

De regeervorm-cirkel (oorspronkelijk van Polybius (ca. 200 v. Chr. - ca. 120 v. Chr.), Grieks historicus.)

MP: Kijk. We hebben met Aristoteles dus in elk geval een gemeenschappelijke basis voor ons gesprek. Gaat u verder. Dat duwtje laat ik graag passeren. Maar even tussendoor nog, als ik mag. Zelf vind ik dat de democratie vijf dimensies heeft. De burgers moeten feitelijk en niet slechts theoretisch politieke rechten en burgerlijke vrijheden hebben. Verder moeten overheid en burgers zich houden aan de regels van de rechtsstaat. Ten derde moet de overheid regelmatig verantwoording afleggen over het door haar gevoerde beleid. We zijn er nog niet! De overheid moet ook in staat zijn vlotjes maatschappelijke problemen op te lossen. En ten slotte moet de overheid de burgers tot participatie weten te verleiden.

Sp: Tja, dat is nogal wat, eerlijk gezegd. Ik weet niet of het nu al zin heeft hierop te reageren. Dan zouden we naar een conclusie springen.

MP: Ja, misschien hebt u gelijk, en moet ik beginnen met luisteren in plaats van met oren.

3 Vrijheid van meningsuiting

Sp: Ik ga even door met mijn levensverhaal. In 1661 ben ik van Amsterdam naar Rijnsburg verhuisd. Dat was in mijn tijd het centrum van protestantse vrijzinnigheid. Nu is het een kern met bloemenkooplieden en een Spinozamuseum. Ik zag dat daar mijn boekenverzameling bijna helemaal is gereconstrueerd. Best knap.

Ik bezat veel boeken voor een geleerde zonder een rijke beschermheer, zo'n honderdvijftig. Hoewel... het ligt er natuurlijk maar aan hoe je het bekijkt. Veel predikanten, die het over het algemeen niet breed hadden, bezaten aanzienlijk

meer boeken dan ik. In elk geval heb ik aan mijn bibliotheek bijna al mijn geld besteed. En aan mijn pijptabak. Misschien wel vijftig van die werken gaan over politiek en geschiedenis.

Daar, op een uurtje lopen van de Universiteit van Leiden, ben ik eerst de Franse filosoof Descartes gaan bestuderen. Die had originele ideeën. Daardoor ben ik me echt een filosoof gaan voelen.

Maar het ging me uiteindelijk om het vinden van een filosofie voor de praktijk. Wat bepaalt het menselijk gedrag? Als ik dat zou kunnen vaststellen, zou ik er ook achter komen hoe de politiek moet werken.

Intussen raakte ik meer en meer gefrustreerd door de theologen en predikanten, die mij het filosoferen moeilijk maakten. Ze bleven maar voorschrijven wat ik moest denken. Eerst de joodse rabbijnen in Amsterdam en daarna de calvinistische predikanten in Holland: 'Denken is overbodig, alles staat al in de Bijbel.'

In 1664 verhuisde ik naar Voorburg. Vandaar kon je gemakkelijk met de trekschuit in een dag op en neer naar Leiden. Dan kon ik lezen onderweg.

Mijn irritatie over die betweters werd in Voorburg zo groot, dat ik mijn onderzoek naar de mens opzijlegde. Ik ging eerst terdege onderzoeken wat er in het Oude Testament staat. Ik kon me gewoon niet voorstellen dat Jahweh of God de vrijheid van meningsuiting zou verbieden.

Ik deed een nauwgezet, nuchter tekstonderzoek van dat boek. Dat leidde tot mijn bekende conclusie dat je filosofie en theologie moet scheiden. Bovendien werd ik bevestigd in mijn gedachte dat theologie vrijheid van denken toestaat.

De vraag is wel tot hoever die vrijheid zich uitstrekt in de

staat. De vrijheid van meningsuiting is een zaak van algemeen belang. En dat betekent dat de regering er zorg voor moet dragen en haar moet bewaken. Maar het betekent ook dat niemand alles kan zeggen wat hem voor de mond komt wanneer dat de vrede verstoort.

Over dit onderzoek heb ik een uitvoerig verslag geschreven: het *Theologisch-politiek Traktaat*. En ik heb dat in 1670 laten drukken.

Mijn puur wetenschappelijke onderzoeksaanpak werd door de Hollandse predikanten en regenten als heiligschennis ervaren. Het gevoel dat ik iets heiligs schond en de onwelkome uitkomst maakten hen zo kwaad dat ze het boek in 1674 verboden hebben.

Tussen ons: het heeft de verkoop van het werk goed gedaan. Het werd onder de toonbank verkocht, maar het heeft mijzelf onder strenge gelovigen een heel beroerde naam bezorgd.

4 *De mens centraal*

Toen dat *Theologisch-politiek Traktaat* af was, ben ik van Voorburg naar de residentie verhuisd. Mijn vrienden, die het manuscript gelezen hadden, vonden dat ik uit dat dorpje weg moest.

In Den Haag kon ik ook gemakkelijker mijn brieven verzenden krijgen. En vandaar kon ik nog altijd acht keer per dag met de trekschuit naar Leiden. Daar kon ik zo nodig overstappen naar Amsterdam.

Dus eind 1671 ben ik hierheen verhuisd. Hier heb ik mijn onderzoek over de mens weer opgepakt. Hoe zit de mens in elkaar? Het resultaat werd de *Ethica*.

U zei in het begin al dat ik in dat boek het menselijk zielenleven met al zijn raadsels op eenzelfde manier verklaar als andere natuurverschijnselen. De mens is gewoon een natuurverschijnsel en we moeten hem dus zonder oordeel bestuderen. Je hoeft de mens niet zielig te vinden, of op een voetstuk te zetten, te bespotten of te verachten. Je bespot een berg toch ook niet? Je lacht de zee toch ook niet uit? De natuur is waardevrij. En daarom moeten we kijken hoe de mens werkelijk in elkaar zit, objectief, zonder dat een oordeel ons in de weg staat, want er gebeurt niets wat je de natuur als fout kunt aanrekenen. De natuur is. En God is de natuur. En de natuur, en dus God is steeds hetzelfde. Volgens vaste wetten van oorzaak en gevolg komt uit het ene het andere voort. En dat geldt ook voor de menselijke natuur.

MP: Dan ben ik heel benieuwd naar die menselijke natuur, want daar hebben wij politici voortdurend mee te maken. De ontevredenheid neemt toe, de onderlinge tegenstellingen worden steeds scherper, en wij politici worden steeds vaker bedreigd.

Sp: Ja, dat zie ik ook, zorgwekkend, en daarom wilde u ook met me praten. Maar toch, laten we bij het begin beginnen. In de menselijke natuur kan iedereen gemakkelijk vier eigenschappen waarnemen:

- Alleen het verstand zoekt het werkelijk belang van de mensen.
- Er bestaat niemand die niet in veiligheid en zonder angst wil leven.
- Zonder wederzijdse hulp leven mensen in armoede en kunnen ze ook hun denken niet ontwikkelen.
- De mens kiest altijd van twee kwaden het minste, en van twee goeden het beste.